

ΟΨΕΙΣ ΟΜΟΦΟΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙ-ΚΑΤΑΠΙΕΣΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΑΣΠΙΣΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Ντελή Ευπραξία¹, Πουλόπουλος Χαράλαμπος²

Περίληψη

Η παρούσα ποιοτική μελέτη εξετάζει την ομοφοβία που βιώνουν τα ομοφυλόφιλα άτομα, σε καιρούς οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Σκοπός της έρευνας είναι να διερευνηθεί ο τρόπος που οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αναταράξεις που αναδύθηκαν με το καθεστώς του δημοσιονομικού ελλείμματος, επηρέασαν και συνοδεύτηκαν με ομοφοβικές πρακτικές στον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο. Παράλληλα, αναδεικνύεται το φαινόμενο της ομοφοβίας ως μια πολύπλοκη καταπιεστική κοινωνική κατασκευή, που εγκαθίσταται και συντηρείται μέσω της αναπαραγωγής στερεοτύπων και προκαταλήψεων στον ελληνικό κοινωνικό ιστό, διαμορφώνοντας κοινωνικές αδικίες και ανισότητες. Τα ερευνητικά δεδομένα των συνεντεύξεων εις βάθος με λεσβίες, γκέι και εκπροσώπους φορέων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, υποδεικνύουν ότι η ομοφοβία των θεσμών, των αρχών αλλά και της κοινωνίας γενικότερα, οδηγεί τα ομοφυλόφιλα άτομα στη θυματοποίηση και στον κοινωνικό αποκλεισμό. Οι συγγραφείς τονίζουν την αναγκαιότητα της συνδρομής των κοινωνικών λειτουργών στη χάραξη κοινωνικής πολιτικής και στον σχεδιασμό πρακτικών και δράσεων που θα ενδυναμώσουν τα ομοφυλόφιλα άτομα, στοχεύοντας στην προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την άρση κάθε μορφής διάκρισης εις βάρος τους, μέσω θεσμικών και κοινωνικών αλλαγών.

Λέξεις κλειδιά: *ομοφοβία, οικονομική κρίση, κριτική και αντικαταπιεστική κοινωνική εργασία*

Εισαγωγή

Η σεξουαλική επιθυμία προς άτομα του ιδίου φύλου ενυπήρχε από την αρχαιότητα, καθώς η αναδίφηση των ανθρωπίνων ερωτικών συμπεριφορών στους σπουδαίους πολιτισμούς ανά τον κόσμο, είναι ιστορικά καταγεγραμμένη. Εντούτοις, διαπιστώνεται ότι

1. Κλινική κοινωνική λειτουργός, MSc, Κέντρο Παιδοψυχικής Υγιεινής Αθήνας.
2. Καθηγητής Κοινωνικής Εργασίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

η ομοφυλοφιλία θεωρήθηκε είτε ποινικό αδίκημα, είτε ανήκεστη ασθένεια και παρέκκλιση, ενώ δαιμονοποιήθηκε από την εκάστοτε κυρίαρχη ομάδα στην κοινωνία (Αντωνοπούλου, 2000). Ο George Weinberg (1972) ήταν ο πρώτος που εισήγαγε τον όρο ομοφοβία, τονίζοντας ότι το πρόβλημα της ομοφυλοφιλίας βρίσκεται στις αρνητικές στάσεις και αντιλήψεις των ετεροφυλόφιλων απέναντι στους γκέι και τις λεσβίες. Ένας σύγχρονος ορισμός περιγράφει την ομοφοβία *«ως το πλέγμα των σκέψεων, συναισθημάτων και των πράξεων που βασίζονται στο φόβο, την απέχθεια, την κριτική ή το μίσος για τους ομοφυλόφιλους και τις λεσβίες αλλά και για όσους η εμφάνισή τους δεν ταιριάζει με τα στερεότυπα που ορίζουν τη 'θηλυκότητα' και την 'αρρενωπότητα'»* (Γιάννου, 2012α:173).

Η ομοφοβία επίσης συχνά περιγράφεται ως η συναισθηματική ανταπόκριση του ετεροσεξισμού, ορίζοντας τον ως *«το ιδεολογικό σύστημα το οποίο κατηγορεί, κακολογεί και σιγματίζει κάθε μη ετεροσεξουαλική συμπεριφορά, ταυτότητα, σχέση ή κοινότητα»* (Herek, 1990:316). Συνεπώς, ο ετεροσεξισμός διαμορφώνει την ετεροφυλοφιλία ως την απόλυτη νόρμα και οποιαδήποτε μη-ετεροφυλόφιλη συμπεριφορά απορρίπτεται και καθίσταται αόρατη ή παθολογική (Herek, 1991 · Pierson & Thomas, 2002). Η ομοφοβία βιώνεται σε διαφορετικά επίπεδα και μπορεί να περιλαμβάνει τον φόβο να μην χαρακτηριστεί το άτομο ως γκέι/λεσβία, προκαταλήψεις και στερεότυπα για τα ομοφυλόφιλα άτομα, διάκριση και άρνηση ισότιμης μεταχείρισης, παρενόχληση και πράξεις βίας. Αναρίθμητες είναι οι ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της ομοφοβίας στη ζωή των ομοφυλόφιλων ατόμων, ενώ τα άτομα οδηγούνται πολλές φορές στη θυματοποίηση και την κοινωνική απομόνωση.

Στην Ελλάδα η πατριαρχικά οργανωμένη κοινωνία των παραδοσιακών ιδεών/ηθών και του συντηρητισμού, έχοντας διαμορφώσει κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα περί αρρενωπότητας/θηλυκότητας, αντιτάσσεται σθεναρά σε οποιαδήποτε διαφορετική σεξουαλική έκφραση πέραν της ετεροφυλόφιλης, οδηγώντας τα ομοφυλόφιλα άτομα σε συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού. Μάλιστα, σε Έκθεση του Οργανισμού Θεμελιωδών Ελευθεριών της Ε.Ε επισημαίνονται έξι καταλυτικοί παράγοντες που ευθύνονται για την αύξηση της ομοφοβίας στη χώρα μας. Αυτοί είναι: α) ο κυρίαρχος ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ελληνική κοινωνία και η ομοφοβική στάση της, β) η ομοφοβική συμπεριφορά μεγάλης πλειοψηφίας πολιτικών, γ) ο ρόλος της αστυνομίας, δ) η απουσία σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης στο εκπαιδευτικό σύστημα, ε) η αρνητική παρουσίαση της

ομοφυλοφιλίας από τα ΜΜΕ και στ) η άρνηση των κυβερνήσεων στα θεσμικά αιτήματα των ΛΟΑΤ³ (Hatzopoulos, 2010).

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στο φαινόμενο της ομοφοβίας στην Ελλάδα της κρίσης, όπου το «Ελληνικό χρέος» από μια αόριστη αριθμητική αποτύπωση, έγινε φόβος και απειλή για την καθημερινότητα των Ελλήνων (Πουλόπουλος, 2014). Οι δανεισμοί της Ελλάδας από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Ευρωπαϊκή Ένωση που ακολούθησαν, δόθηκαν υπό τον όρο της υπογραφής μνημονίων για την εφαρμογή στρατηγικών και μέτρων λιτότητας. Έτσι, η δραστική μείωση του εισοδήματος των εργαζόμενων και των συνταξιούχων, η ραγδαία αύξηση της ανεργίας (ΕΛΣΤΑΤ, 2017) σε συνδυασμό με την αύξηση των φορολογικών επιβαρύνσεων, οδήγησε στην φτωχοποίηση των Ελλήνων (Ifanti et al., 2013 · Kondilis et al., 2013 · FIDH & ΕλεΔΑ, 2014 · Πουλόπουλος, 2014).

Όμως οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη ζωή των ανθρώπων δεν περιορίζονται μόνο στη φτώχεια, καθώς θα πρέπει να συνυπολογίζονται και άλλες μη εισοδηματικές διαστάσεις, όπως η ενδεχόμενη έλλειψη πρόσβασης σε άλλα αγαθά και υπηρεσίες όπως, υγεία, παιδεία, ποιότητα ζωής, κατανάλωση, στέγαση κ.ά (Μπαλούρδος, 2011). Εξαπτίας της οικονομικής κρίσης, το ζήτημα των ανισοτήτων έχει ιδιαίτερη σημασία να διερευνάται σε βάθος, καθώς οι κοινωνικές ομάδες, όπως αυτή των ομοφυλόφιλων ατόμων, που είναι ευάλωτες στον κοινωνικό αποκλεισμό, είναι πιθανόν να είναι ανάμεσα στον πληθυσμό που υποφέρει περισσότερο από τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης. Ωστόσο, οι ομοφυλόφιλοι/ες σπάνια θεωρούνται κοινωνικά και θεσμικά ως κοινωνική ομάδα - μειονότητα που χρήζει «ειδικής προστασίας» ή μέριμνας. Όμως η ομοφοβία που υφίστανται οι ομοφυλόφιλοι/ες, είναι μια καταπιεστική κοινωνική κατασκευή, η οποία έχει τεράστιες επιπτώσεις στην καθημερινότητά τους και περιπλέκει τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν την οικονομική κρίση σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό.

Η αναγνώριση των πολλαπλών ταυτοτήτων των ανθρώπων και κατ' επέκταση της έκθεσής τους σε πολλαπλές μορφές καταπίεσης, καθώς και η προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την αντι-καταπιεστική και Κριτική Κοινωνική Εργασία και τις διαφοροποιούν από τα υπόλοιπα μοντέλα κοινωνικής εργασίας (Γιάννου, 2010). Η αντι-καταπιεστική κοινωνική εργασία εστιάζει στην προαγωγή της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης αναπτύσσοντας δράσεις, έρευνες και θεωρίες που αποσκοπούν στην αποδόμηση των καταπιεστικών δυνάμεων, όπως του ρατσισμού, της ομοφοβίας κ.ά. (Rogers, 2012). Επίσης, ο όρος αντικαταπιεστική κοινωνική εργασία

3. ΛΟΑΤ (LGBT): Η συντομογραφία αναφέρεται στα αρχικά των λέξεων: Λεσβίες, Ομοφυλόφιλοι, Αμφιφυλόφιλοι, Τρανς. Αντίστοιχα στα αγγλικά: Lesbian, Gay, Bisexual, Trans. Ωστόσο, χρησιμοποιείται πολλές φορές και ως ΛΟΑΤΚΙ + ή LGBTQI+ προκειμένου να συμπεριληφθούν και άλλες ταυτότητες όπως οι Κούήρ (Queer), οι Μεσοφυλικοί/ές (Intersex) κ.ά. (ADL, 2014).

χρησιμοποιείται πολλές φορές στο πλαίσιο της Κριτικής Κοινωνικής Εργασίας, η οποία εξετάζει, εστιάζει, αναλύει, ερμηνεύει, αναδεικνύει και δρα πάνω στις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές δομές που διαμορφώνουν συνθήκες κοινωνικής αδικίας και καταπίεσης για τους ανθρώπους (Γιάννου, 2012β). Άλλωστε, στόχος τους είναι η χειραφέτηση και η απελευθέρωση των ανθρώπων από κάθε μορφή καταπίεσης και διάκρισης, δίνοντας έμφαση στην κοινωνική αλλαγή και στη προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Συνεπώς, έχει σημασία η πολιτική ανάλυση μιας δεδομένης κοινωνικοοικονομικής συνθήκης από τους κοινωνικούς λειτουργούς, ώστε να αναγνωρίζονται και να αναδεικνύονται οι τρόποι με τους οποίους οι διάφορες μορφές καταπίεσης αλληλεπιδρούν στις ζωές των ανθρώπων. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την περίπτωση της μελέτης της οικονομικής κρίσης της Ελλάδας, καθώς οι έμφυλες διαστάσεις της και οι επιπτώσεις της στη σεξουαλική καταπίεση των ανθρώπων συχνά αποσιωπούνται.

Έρευνα

Σκοπός της έρευνας και ερευνητικά ερωτήματα

Ο σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση της ομοφοβίας που βιώνουν οι ομοφυλόφιλοι/ες την εποχή της κρίσης στην Ελλάδα. Παράλληλα, η έρευνα αποσκοπεί να φωτίσει το φαινόμενο της ομοφοβίας εν γένει στον ελληνικό κοινωνικό ιστό. Τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα είναι: α) πώς βιώνεται η ομοφοβία από τα ομοφυλόφιλα άτομα την περίοδο της οικονομικής κρίσης; β) ποια συναισθήματα αναδύονται μετά από ομοφοβικές εμπειρίες; γ) ποιοί παράγοντες συμβάλλουν στο φαινόμενο της ομοφοβίας; Η εν λόγω έρευνα συνδέεται με τον στόχο της αντι-καταπιεστικής έρευνας στην Κοινωνική Εργασία (Anti-oppression Social Work Research - AOSWR), αφού μέσω της συστηματικής μελέτης της καταπίεσης που βιώνουν τα ομοφυλόφιλα άτομα, βοηθά στην ανάπτυξη της γνώσης των πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών δομών που διαμορφώνουν ένα καταπιεστικό σύστημα (Strier, 2006), κινητοποιώντας μηχανισμούς αντίστασης ενάντια στις κοινωνικές διακρίσεις, προκαλώντας κοινωνικές αλλαγές (Haig, 1999 · Κανδυλάκη, 2010).

Μεθοδολογία

Στο πλαίσιο της μελέτης πραγματοποιήθηκε ποιοτική έρευνα η οποία εξυπηρετεί ορθότερα τους σκοπούς της, αφού εστιάζει στην ανάδειξη και ανάλυση των βιωμάτων των ομοφυλόφιλων, νοηματοδοτώντας τις στάσεις/αντιλήψεις τους. Σύμφωνα με την

Καλλινικάκη (2010:32), η ποιοτική έρευνα «είναι μια μορφή έρευνας η οποία δίνει έμφαση στη σημασία που έχουν /αποκτούν τα κοινωνικά φαινόμενα για τα άτομα που τα βιώνουν». Επίσης, είναι ιδανική γιατί εστιάζει σε θέματα ταυτοτήτων –έμφυλων και σεξουαλικών– δίνοντας «φωνή» σε ομάδες κοινωνικά περιθωριοποιημένες και μη ορατές (Strier, 2006 · Clarke, Ellis, Peel & Riggs, 2010). Ως κατάλληλο μεθοδολογικό εργαλείο θεωρήθηκε η συνέντευξη σε βάθος (*depth interview*), η οποία είναι από τις ευρύτερα χρηστικές μεθόδους στη διεξαγωγή κοινωνικών ερευνών ποιοτικού χαρακτήρα (Mason, 2003 · Ιωσηφίδης, 2008). Οι συνεντεύξεις βασίστηκαν στην οντολογική προσέγγιση των διαστάσεων που δίνουν οι ομοφυλόφιλοι/ες με τις εμπειρίες, τις αντιλήψεις και τις ερμηνείες τους για την κοινωνική πραγματικότητα, και εδράζουν στην επιστημολογική θέση ότι η γνώση που θα παραχθεί είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη διαδραστική σχέση που αναπτύσσουν οι ερευνητές μαζί τους, δίνοντας την ευκαιρία στα άτομα να αφηγηθούν αλλά και να νοηματοδοτήσουν τις εμπειρίες και απόψεις τους (Ισαρη & Πουρκός, 2015).

Δειγματοληψία – Δείγμα – Διεξαγωγή της έρευνας

Το δείγμα περιελάμβανε άτομα που αυτοπροσδιορίζονταν ως γκέι, λεσβίες, καθώς ήταν και το μοναδικό κριτήριο για τη συμμετοχή τους. Δεδομένου ότι ο πληθυσμός που μελετάται δεν είναι εύκολο να εντοπιστεί με τυχαία δειγματοληψία, επιλέχθηκε η μέθοδος της δειγματοληψίας χιονοσιβάδας (*snowball sample*). Αρχικά, λήφθηκε συνέντευξη από μια λεσβία, η οποία στη συνέχεια πρότεινε άλλο άτομο και ούτω καθεξής. Δεδομένου ότι ως ερευνητές θέλαμε να διερευνήσουμε και την οπτική και δράση μελών της ΛΟΑΤ κοινότητας, προσεγγίσαμε με τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης δυο ενεργά μέλη, ακτιβιστές, τα οποία προθυμοποιήθηκαν να συμβάλλουν στην έρευνα. Ένας ακόμα γκέι ήταν μέλος ΛΟΑΤ κοινότητας, ο οποίος στο παρελθόν είχε συνεργαστεί με τη μια εκ των ερευνητών στο πλαίσιο ομάδας ενδυνάμωσης.

Το δείγμα αποτελείται από έξι (6) γκέι και έξι (6) λεσβίες. Σημειώνεται ότι για δεοντολογικούς λόγους χρησιμοποιήθηκαν ψευδώνυμα, ενώ δίνονται στοιχεία δημογραφικά όπως ηλικία, το βιολογικό φύλο, (♂) για τους άνδρες και (♀) για τις γυναίκες, καθώς και ο σεξουαλικός προσανατολισμός τους, όπως το G για τους γκέι και L για τις λεσβίες. Τέλος, συμμετείχαν η πρόεδρος της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη (ΕΛΕΔΑΠ),⁴ καθώς και η συντονίστρια του Δικτύου Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας (ΔΚΠΡΒ)⁵ με την ιδιότητα των

4. Περισσότερες πληροφορίες για την ΕΛΕΔΑΠ στο <http://www.hllhr.gr>

5. Περισσότερες πληροφορίες για το ΔΚΠΡΒ στο <http://rvn.org/2014/10/447>

εκπροσώπων φορέων, που αποσκοπούν στην ανάδειξη της καταπίεσης που υφίστανται οι ΛΟΑΤ και την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στην αρχή κάθε συνέντευξης τα άτομα ενημερώνονταν για το σκοπό της έρευνας, τη μεθοδολογία της, ενώ δίδονταν βεβαιώσεις διασφάλισης της δεοντολογίας και της εξεμύθειας, τονίζοντας την τήρηση της ανωνυμίας με τη χρήση ψευδώνυμων. Επίσης, λάμβαναν γνώση για την ενδεχόμενη δημοσίευση των αποτελεσμάτων, καθώς και την αναγκαιότητα μαγνητοφώνησης των συνεντεύξεων. Η καταγραφή των συνεντεύξεων έγινε με συσκευή ηχογράφησης και η διάρκειά τους ήταν γύρω στην μια με μιάμιση ώρα. Οι συνεντεύξεις δια ζώσης πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα από τις 4 Μαΐου έως και 15 Ιουλίου του 2017.

Ποιοτική ανάλυση δεδομένων

Η μέθοδος ανάλυσης των δεδομένων που επιλέχθηκε είναι η ανάλυση περιεχομένου (content analysis) που χρησιμοποιείται συχνά σε ποιοτικές έρευνες (Robson, 2007). Στην παρούσα έρευνα, αφού μελετήθηκε με τη δέουσα προσοχή το υλικό που προέκυψε από τις συνεντεύξεις, πραγματοποιήθηκε η κωδικοποίηση. Στη συνέχεια, ομαδοποιήθηκαν οι κωδικοί που προσέδιδαν ίδιο νόημα δημιουργώντας τις κατηγορίες με βάση τους ερευνητικούς άξονες ανά πληθυσμιακή ομάδα. Στη συνέχεια επιχειρήθηκε η ερμηνεία των αποτελεσμάτων για κάθε ομάδα περιγράφοντας και συνδέοντας τις κατηγορίες με τους κωδικούς.

Εγκυρότητα και αξιοπιστία της έρευνας

Η σαφήνεια του τρόπου ανάλυσης αλλά και παρουσίασης των αποτελεσμάτων διασφαλίζει ένα βαθμό εγκυρότητας και αξιοπιστίας στη συγκεκριμένη έρευνα (Cho & Trent, 2006). Επίσης, η εγκυρότητα και η αξιοπιστία των ποιοτικών ερευνών βασίζεται στο ότι το δείγμα θεωρείται επαρκές όταν έχει κατακτηθεί το απαιτούμενο βάθος (Fish, 2006) και το νέο υλικό που λαμβάνεται συμπίπτει με όσα ήδη έχουν αναδειχθεί (Καλλινικάκη, 2010). Στην εν λόγω έρευνα η επάρκεια του δείγματος κρίθηκε όταν επήλθε κορεσμός των ερευνητικών δεδομένων και είχαμε εμβαθύνει στο θέμα της ομοφοβίας. Τέλος, ένα από τα πλεονεκτήματα της ανάλυσης περιεχομένου έγκειται στο γεγονός ότι τα δεδομένα παρουσιάζονται αυτούσια με σταθερή μορφή και επιτρέπουν συνεχείς αναλύσεις αλλά και έλεγχο της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας (Ιωσηφίδης, 2008).

Ανάλυση και Ερμηνεία Δεδομένων

Ορατοί/ές - Αόρατοι/ές: Οι επιπτώσεις της ομοφοβίας στην Ελλάδα της κρίσης

Η ορατότητα ή η έλλειψη αυτής φάνηκε να καθορίζει διαφορετικά τους τρόπους με τους οποίους βιώνεται η ομοφοβία. Αναμφίβολα, το coming out, τόσο ως μια ενδοψυχική διεργασία, όσο και μια διαδικασία αποκάλυψης της σεξουαλικής ταυτότητας σε διαπροσωπικό και κοινωνικό επίπεδο, αποτελεί ένα πέρασμα των ομοφυλόφιλων ατόμων από τα αισθήματα ντροπής για τον εαυτό, στην περηφάνια και στη θετική εικόνα του εαυτού (Cass, 1979 · Mason, 2002). Ωστόσο, η ορατότητα των γκέι/λεσβίων φέρει άλλες προκλήσεις οι οποίες σχετίζονται άμεσα με την έκθεσή τους στις ομοφοβικές αντιδράσεις, στη λεκτική και σωματική βία αλλά και σε επιθέσεις στον δημόσιο χώρο. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι οι ΛΟΑΤ αναγνωρίζονται παγκόσμια ως μια κοινωνική ομάδα η οποία είναι ιδιαίτερα ευάλωτη στη βία σε σχέση με τους ετεροφυλόφιλους (Herek et al, 1999 · Marzullo & Libman, 2009).

Το τίμημα της ορατότητας για τους/τις συνεντευξιαζόμενους/ές φάνηκε να σχετίζεται άμεσα με την εμπειρία της σωματικής βίας, της λεκτικής κακοποίησης, τη δημόσια διαπόμπευση και τον εξευτελισμό (δια ζώσης ή μέσω ηλεκτρονικών μηνυμάτων). Πολλά άτομα είχαν δεχθεί είτε προσωπικές επιθέσεις, είτε ήταν μάρτυρες σε ομοφοβικά περιστατικά βίας, είτε είχαν την εμπειρία της θυματοποίησης ενός φίλου/ης ή γνωστού ΛΟΑΤ ατόμου, ακόμα και από τα σώματα ασφαλείας. Οι ομοφοβικές επιθέσεις από μέλη σωμάτων ασφαλείας, είναι ήδη καταγεγραμμένες και σε Εκθέσεις της Διεθνούς Αμνηστίας (2012 & 2014) για την Ελλάδα, αλλά και για άλλες χώρες (Mallory, Hasenbush & Sears, 2015). Ταυτόχρονα, κάποιοι/ές από τους/τις συμμετέχοντες/ουσες αναφέρονται στην τάση κάποιων ΛΟΑΤ να κανονικοποιούν τη βία που δέχονται.

Περπατάμε χέρι χέρι με τον πρώην μου και ήταν μία διμοιρία αστυνομικών. Τότε ένας κάνει ένα σχόλιο «Τι ζευγάρι είναι; και ποιος είναι ο άντρας;» και εμείς αντιδράσαμε.[...] μας πλησίασαν οι 4 από τους 12 και μας ζήτησαν τις ταυτότητες [...] τους εγκαλεί για την ομοφοβία τους ο πρώην μου και λέει αυτός «εντάξει δεν είπαμε και τίποτα, για πες εν τέλει ποιος είναι ο άντρας;» [...]Εγώ φώναξα και έλεγα ότι ο ρόλος σας είναι να προστατεύετε τους πολίτες, όχι να μας ασκείτε οποιασδήποτε μορφής βία. Έρχεται ο επικεφαλής και με πιάνει από την αριστερή μασχάλη με σπρώχνει ανάποδα με την μούρη στον τοίχο με βία, με κοπάνησε και εγώ μένω σέκος, έπαθα πανικό και μου λέει «Αυτό στο κάναμε;» έτσι με αυτό το ψυχρό παγερό ταγμασασφαλίτικο ύφος και λέω εγώ «όχι» και τρέμουν τα πόδια μου και μου λέει «αν στο κάναμε αυτό τότε θα ήταν βία». (Δ, ♂, G, 28)

Το καλοκαίρι έπινα καφέ με έναν φίλο μου γκέι, η αδερφή του επίσης λεσβία. Μου λέει κάποια στιγμή σχεδόν αδιάφορα «να εδώ πιο πάνω σ' αυτό το στενό, δύο μαλάκες χτυπήσανε την αδερφή μου». Δεν κουνήθηκε φύλλο, καμία μήνυση, κανείς δεν το έμαθε, τίποτα. Κάποια στιγμή που ρώτησα την ίδια μου λέει 'ε εντάξει μωρέ, έφαγα δυο - τρεις, έριξα και εγώ όμως'. Όταν περάσει η κρίση θα σημαίνει ότι δεν θα ξαναφάει αυτή ξύλο; Πολύ αμφιβάλλω.. σαν να μειώνει την κακοποίηση... να μην αναγνωρίζει την καταπίεση. (Φ, ♀, L, 39)

Σύμφωνα με τους Browne, Bakshil & Lim (2011), τα ΛΟΑΤ άτομα κανονικοποιούν τη βία που υφίστανται προκειμένου να διατηρούν την ψυχική τους υγεία αλώβητη. Οι γκέι επίσης μίλησαν για τις επιθέσεις ακροδεξιών που έχει δεχθεί συνολικά η ΛΟΑΤ κοινότητα κατά τη διεξαγωγή των Pride. Παρόλο που σε πολλές από αυτές τις περιγραφές περιστατικών οι συνεντευξιαζόμενοι δεν είχαν στοχοποιηθεί οι ίδιοι, έχει ιδιαίτερη σημασία ότι το βίωναν τραυματικά. Άλλωστε, όπως αναφέρουν και οι Herek, Gillis & Cogan (1999), ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των εγκλημάτων μίσους είναι ότι δεν τραυματίζονται μόνο τα άτομα που έχουν θυματοποιηθεί σε περιστατικό βίας αλλά τραυματίζεται και ολόκληρη η κοινότητα όπου το θύμα ανήκει.

Ήμουν στην οργανωτική επιτροπή του Pride το 2011 ... Και μάλιστα ήταν και οι χρονιές που το Pride είχε δεχθεί απειλές από Χρυσανγίτες. Έχουν ακουστεί και να πετάνε τούβλα από ταρατσες και να απειλούν μέσω εντύπων και του ηλεκτρονικού Τύπου που πρόσκειται στη Χρυσή Αυγή ότι θα χυθεί αίμα. (Π, ♂, G, 32)

Η αποκάλυψη της σεξουαλικής ταυτότητας (το “coming out”) των συνεντευξιαζόμενων στα πρόσωπα του στενού οικογενειακού τους περιβάλλοντος συχνά προκαλούσε εντάσεις, τσακωμούς, απειλές και λεκτική βία μέσα στην οικογένεια. Όπως αναφέρουν και οι Παπαταξιάρχης & Παραδέλλης (1992), η Ελλάδα είναι μια χώρα όπου οι οικογενειακές σχέσεις και η συγγένεια έχουν μεγάλη αξία αφού αποτελούν πηγή στήριξης, φροντίδας και αφοσίωσης για κάθε άτομο που αναπτύσσεται μέσα σ' αυτές. Αναμφίβολα λοιπόν, για όλους τους ΛΟΑΤ που μεγαλώνουν με αυτές τις αξίες, η στέρψη του οικογενειακού τους περιβάλλοντος, οι εντάσεις και η απώλεια της αίσθησης στήριξης από την οικογένεια είναι, αν μη τι άλλο, πάρα πολύ τραυματική εμπειρία.

Την μεγαλύτερη ομοφοβία την περίοδο της κρίσης την έφαγα από την μητέρα μου. Ειδικά τα 4 πρώτα χρόνια, ήμουν στο τέλος των φοιτητικών μου χρόνων, είχε πάθει υστερία, με απειλούσε, με έτρεχε σε ψυχίατρους.. τελικά κράτησαν εκείνη σε συνεδρίες και όχι εμένα. Είχα φτάσει σε σημείο.. έφυγα

από το σπίτι δυο φορές για αυτό το λόγο [...] τώρα είμαστε σε καλύτερο στάδιο.. τώρα έχει παράπονο ότι δεν θα κάνω παιδί. (Ε, ♀, L, 30)

Σε περιπτώσεις ενδοοικογενειακών συγκρούσεων, ξυλοδαρμών, εκδιωγμών από την οικία αλλά και στο φαινόμενο του διορθωτικού βιασμού μιας νεαρής λεσβίας, η οποία υπέστη σεξουαλική κακοποίηση, αλλά και ξυλοδαρμό από τη μητέρα της μετά την αποκάλυψη, αναφέρεται και η συντονίστρια του ΔΚΠΡΒ. Σύμφωνα με τους Martin, Kelly, Turquet & Ross (2009) πολλές λεσβίες στη Νότια Αφρική έχουν πέσει θύματα διορθωτικού βιασμού.

Η ενδοοικογενειακή βία λόγω του “coming out” εκφράζεται με πάρα πολλούς τρόπους, απειλές, ξυλοδαρμούς, διωγμούς από την οικία...[...]. Έχει συμβεί στην Ελλάδα διορθωτικός βιασμός κατά λεσβίας, σε μια επαρχιακή πόλη, όπου όταν γύρισε στο σπίτι της και το είπε στη μαμά της έφαγε ξύλο και από εκείνη και της είπε να το αποσιωπήσει, γιατί ‘Αν το μάθει ο πατέρα σου, αν ντροπιάσεις τον πατέρα σου, θα σε σκοτώσει’[...]. Το θύμα μπορεί να παθαίνει πολλαπλούς – δηλαδή το ίδιο άτομο μπορεί να πάθει αυτό σήμερα το πρωί και το απόγευμα κάτι άλλο.

Οι λεσβίες αναφέρθηκαν στη διατάραξη και την απώλεια φιλικών τους σχέσεων λόγω της αποκάλυψης του σεξουαλικού τους προσανατολισμού. Όπως επισημαίνει και η Γιάννου (2012α:182), όσον αφορά την ΛΟΑΤ κοινότητα, «ένας από τους κεντρικούς προσδιοριστές του κοινωνικού αποκλεισμού της, είναι η έλλειψη ορατότητας των ΛΟΑΤ ατόμων, η οποία δομείται από το γεγονός ότι ο ομοερωτικός σεξουαλικός προσανατολισμός τις περισσότερες φορές “αγνοείται”, είναι κοινωνικά απαξιωμένος και παθολογικοποιημένος». Τέλος, παρότι οι συνεντευξιζόμενοι/ες δεν βρίσκονται ηλικιακά σε κάποιο εκπαιδευτικό ίδρυμα/σχολείο, αναφέρονται σε περιστατικά που υπέπεσαν στην αντίληψή τους, ομοφοβικού περιεχομένου στο σχολικό περιβάλλον, είτε από συμμαθητές/τριες των ανηλίκων, είτε και από τους ίδιους τους/τις καθηγητές/τριες τους. Όπως αναφέρει και η έρευνα της Takacs (2006), οι εκδηλώσεις ομοφοβίας στους εκπαιδευτικούς χώρους είναι σημαντικό πρόβλημα σε όλη την Ευρώπη.

Ο γιός της [συντρόφου της] ήρθε κάποια στιγμή και μου λέει: «Έχουμε στο σχολείο ένα πούστη.» Λέω «σε πειράζει που είναι πούστης;» Όχι λέει δεν με πειράζει. Λέω έχεις κάποιο θέμα με τους πούστηδες; Λέει όχι. Λέω «γιατί το κοροϊδεύετε το παιδί;» Εγώ λέει πάω και του μιλάω. Οι υπόλοιποι τον κοροϊδεύουνε. (Λ, ♀, L, 36)

Το παιδί να στοχοποιείται από τους συμμαθητές του.[...] σε περιπτώσεις που το σχολικό περιβάλλον αδιαφορεί ή είναι εχθρικό– ιδίως μιλάμε για τους

καθηγητές που επηρεάζουν το όλο κλίμα. Είδαμε το πώς το παιδί αυτό πληγωθήκε, γιατί προσπάθησε να βρει τους καθηγητές του, τους είπε τι συνέβη και αδιαφόρησαν και είναι πραγματικά περίεργο γιατί λες πώς είναι δυνατόν να αδιαφόρησαν! Σε κάποιες περιπτώσεις είναι οι ίδιοι οι καθηγητές δράστες (συντονίστρια ΔΚΠΡΒ).

Επιπλέον, ένας συνεντευξιαζόμενος μίλησε και για το διπλό στίγμα της ομοφυλοφιλίας - οροθετικότητας HIV, αλλά και τις διακρίσεις που βίωσε στο χώρο της υγείας, όπου οι γιατροί με άμεσους ή έμμεσους τρόπους του αρνήθηκαν τις υπηρεσίες υγείας που χρειαζόταν. Αυτό το ερευνητικό εύρημα ταιριάζει και με τα αποτελέσματα της έρευνας της Γιαννου (2017) η οποία κατέγραψε μαρτυρίες γιατρών και ΛΟΑΤ απόμων, που ανέφεραν ότι οι γκέι οροθετικοί υφίστανται σοβαρές διακρίσεις, μεταξύ άλλων και άρνηση υπηρεσιών υγείας.

Είχα πρόβλημα με την κοίλη, με ταλαιπώρησε σχεδόν 1,5 χρόνο. Εκεί πάει το θέμα της ομοφοβίας από γιατρούς. Όσοι άκουσαν οροθετικός, 'Δεν έχει τίποτα, πάρε παυσίπονο, θα σου περάσει, πήγαινε στον ουρολόγο'. Οι ουρολόγοι έλεγαν για επιδιδυμίτιδα, η αντιβίωση μου διέλυσε το στομάχι. Ένας χειρουργός από το Λαϊκό είπε 'Είναι βουβωνοκήλη, πρέπει να χειρουργηθείς, θέλω το παραπεμπτικό από το γιατρό σου'. Ο γιατρός μου δεν έδινε το παραπεμπτικό...[..] Φοβήθηκα πολύ για την ζωή μου. [..]Όσο καθυστερούσα την εγχείριση θα μπορούσα να πάθω κανένα κακό, ποιος μπορεί να μου εγγυηθεί ότι η υγεία και η ζωή μου δεν ήταν σε κίνδυνο; Υπέφερα σωματικά και ψυχικά και οι γιατροί πετούσαν το μπαλάκι. Ξέρεις τι είναι να κουβαλάς δυο στίγματα ταυτόχρονα; Γκέι και οροθετικός! Μεγάλη θλίψη και απογοήτευση. Φοβάμαι ακόμα αν θα μου συμβεί κάτι, τι θα κάνω με τους γιατρούς. (Χ, ♂, G, 50)

Σε αυτή τη συνεχή διαπραγμάτευση μεταξύ ορατότητας/μη ορατότητας που βρίσκονται τα ΛΟΑΤ άτομα, το κόστος φάνηκε να είναι αναπόφευκτο καθώς «η ντουλάπα» ή αλλιώς η απόκρυψη της σεξουαλικότητας έχει το δικό της τίμημα. Έτσι, και το βίωμα της ομοφοβίας φάνηκε να διαφοροποιείται για αυτούς ή αυτές που επέλεγαν να κρύβονται. Όπως φάνηκε και από τις συνεντεύξεις, η αδυναμία διατήρησης γνήσιων οικογενειακών, φιλικών, συντροφικών δεσμών, το κόστος της διπλής ζωής και η δυσκολία ανεύρεσης συντρόφου ήταν από τις πιο σημαντικές επιπτώσεις της ομοφοβίας.

Ακόμα και με τη μητέρα μου που αγαπιόμαστε δεν μπορούμε να έχουμε γνήσια σχέση. Αυτό με κάνει να μην θέλω να πάω να τους δω. (Ν, ♂, G, 28)

Το οικονομικό και συναισθηματικό κόστος της «διπλής ζωής» φάνηκε να είναι τεράστιο για τους συνεντευξιαζόμενους/ες, όπως έχει επισημάνει και ο Escoffier (1998). Η απόκρυψη μιας συντροφικής σχέσης από την οικογένεια καταγωγής, αλλά και από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, πολλές φορές σήμαινε για τα ομόφυλα ζευγάρια την ανάγκη να διατηρούν απόσταση μεταξύ τους, τόσο συναισθηματική, όσο και πραγματική. Η διατήρηση σχέσεων από απόσταση, η διατήρηση δύο σπιτιών αντί ενός, το κόστος συνεχούς μετακίνησης, αποτελούσε ένα συνεχές εμπόδιο στη σχέση πολλών συμμετεχόντων/ουσών και με παρεπόμενο μεγάλο οικονομικό κόστος και για τους/τις δύο συντρόφους. Η απόσταση αυτή αναπόφευκτα φάνηκε να φέρνει και μια συναισθηματική απόσταση στο ζευγάρι, την αποστέρση της κοινής ζωής και της αίσθησης αφοσίωσης / οικογένειας, προκαλώντας μεγάλες εντάσεις, δυσaráσκεια από την ποιότητα της σχέσης, ακόμα και χωρισμό.

Η σχέση από απόσταση σε σχέση με τα οικονομικά μου έφερε προβλήματα... η οικονομική κρίση είναι ο λόγος που χωρίσαμε... Ερχόμενοι συνέχεια τα σαββατοκύριακα και το κόστος ζωής ήταν πολύ μεγάλο. Ήταν και η ομοφοβία στην μέση, η μάνα της δεν ήξερε ήμουν μια φίλη, πώς θα πηγαίναμε στο σπίτι της για να βρεθούμε, να είμαστε σαν ζευγάρι; [...] εγώ είχα δουλειά στην επαρχία και σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, δεν θα μπορούσα να αφήσω την δουλειά μου να έρθω Αθήνα. (Ε, ♀, L, 30)

Όπως τονίζουν και οι Todosijevic, Rothblum & Solomon (2005) σε έρευνα που πραγματοποίησαν, προκειμένου να διαπιστώσουν την ικανοποίηση από τις ομοφυλόφιλες σχέσεις, φάνηκε ότι τα ομόφυλα ζευγάρια που βιώνουν αρνητικά συναισθήματα, όπως κατάθλιψη, άγχος, φόβο, θυμό, θλίψη κ.α. έχουν την τάση να μεταφέρουν αυτά τα αρνητικά συναισθήματα στις συντροφικές τους σχέσεις και στο περιβάλλον τους, δημιουργώντας προβλήματα στην ποιότητα των εν λόγω σχέσεων.

Συναισθηματική απόκριση στο ομοφοβικό βίωμα

Η Μάτσα (2007:181), αναφέρει ότι «το ψυχικό τραύμα επέρχεται όταν ένα συμβάν προκαλεί ένα ρήγμα στην ψυχική ζωή του ατόμου, αφού υπερβαίνει τις ικανότητες που έχει να αναπτύξει τις άμυνές του και να το ξεπεράσει. Στην καρδιά κάθε ψυχικού τραυματισμού βρίσκεται το βίωμα της ψυχικής εκμηδένισης του υποκειμένου». Το τραύμα μπορεί να προέρχεται από ένα μεμονωμένο συμβάν (πχ τροχαίο ατύχημα), τη θυματοποίηση από έγκλημα μίσους και να περιλαμβάνει την έκθεση του ατόμου σε συνεχόμενες τραυματικές εμπειρίες, όπως η συναισθηματική, σεξουαλική, σωματική κακοποίηση κ.ά.

Το ομοφοβικό τραύμα ή αλλιώς το τραύμα το οποίο σχετίζεται με την εμπειρία της ομοφοβίας είναι άμεσα συνδεδεμένο με προβλήματα ψυχικής υγείας πχ. κρίσεις πανικού, το χρόνιο στρες (minority stress) και το μετατραυματικό στρες (Ritter & Terndrup, 2002). Οι ΛΟΑΤ είναι εξ' ορισμού ευάλωτοι στο ομοφοβικό τραύμα. Τα παιδιά μεγαλώνουν σε ετεροσεξιστικές κοινωνίες και έτσι βιώνουν την ομοφοβία από τα πρώτα χρόνια της ζωής τους στην οικογένεια και το σχολείο. Όπως αναφέρουν και οι Ritter & Terndrup (2002), μέχρι την ηλικία των 12 ετών, τα περισσότερα παιδιά έχουν εσωτερικεύσει το μήνυμα ότι η ομοφυλοφιλία είναι κάτι για το οποίο πρέπει να ντρέπεται κανείς. Ωστόσο, ενώ πολλοί ΛΟΑΤ μεγαλώνοντας καταφέρνουν και επανακτούν μια θετική εικόνα του εαυτού, συνεχίζουν να εκτίθενται στην ομοφοβία και στην ενήλικη ζωή. Έτσι, η λειτουργία του ομοφοβικού τραύματος στους ΛΟΑΤ αναγνωρίζεται ως σωρευτική καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους (Ritter & Terndrup, 2002 · Giannou, 2017).

Οι εμπειρίες του ομοφοβικού τραύματος των συνεντευξιαζόμενων και κυρίως τα συναισθήματα που βιώνουν θα περιγραφούν και σε σχέση με το περιβάλλον στο οποίο οι τραυματικές εμπειρίες επισυμβαίνουν. Οι περισσότεροι/ες συμμετέχοντες/ουσες ζούσαν τον χρόνιο φόβο ότι με την αποκάλυψη της σεξουαλικότητας στην οικογένεια θα απορριφθούν/ εκδιωχθούν, θα προκαλέσουν θλίψη σε αγαπημένα τους πρόσωπα και θα χάσουν τη σχέση και τη στήριξη της οικογένειάς τους. Σύμφωνα με τον Meyer (1995), τα άτομα που ζουν σε εχθρικά περιβάλλοντα όπου επικρατούν το στίγμα, οι προκαταλήψεις και οι διακρίσεις αναπτύσσουν ένα χρόνιο στρες/ φόβο προκαλώντας σοβαρές επιπτώσεις στην ψυχική τους υγεία.

Και φυσικά κυριαρχεί ο φόβος μην το μάθει ο πατέρας μου και πάλι με απορρίψει, με διώξει, όπως σου είπα δεν αντέχω να σκέφτομαι ότι θα με εξοστρακίσουν.. είναι ο μεγαλύτερος μου φόβος. Ο μπαμπάς είναι παλαιών αρχών. Και μια αντίδραση δεν ξέρω, μια τέτοια αποκάλυψη δεν ξέρω τι αντιδράσεις θα βγάλει και είναι αντιδράσεις που δεν θέλω να τις ρισκάρω.

(Μ, ♂, G, 34)

Αντίστοιχα, στο εργασιακό περιβάλλον οι συνεντευξιαζόμενοι/ες περιέγραψαν την ανάδυση του φόβου απώλειας της εργασίας σε περίπτωση μιας ενδεχόμενης αποκάλυψης της σεξουαλικότητάς τους. Όπως αναφέρει και ο Croteau (1996), πολλοί ΛΟΑΤ έχουν την τάση να αποκρύπτουν την ομοφυλοφιλική τους ταυτότητα, αφού υφίστανται διάκριση. Ταυτόχρονα, ο φόβος απόλυσης και μάλιστα σε περίοδο οικονομικής κρίσης φαίνεται να είναι για τα άτομα τροχοπέδη, ζώντας υπό το διαρκές άγχος της απόκρυψης προσωπικών δεδομένων.

Κοίτα φοβάμαι πάρα πολύ ... και ένας λόγος είναι και η δουλειά μου. Δεν δίνω δικαιώματα γιατί δεν θέλω να χάσω την δουλειά μου και μάλιστα μετά από τόσα χρόνια και σε αυτή την καλή θέση. Άλλοι πεινάνε τώρα με την κρίση και εγώ να προκαλέσω; (Σ, ♀, L, 40)

Η αίσθηση απειλής από το βίωμα της σωματικής ή λεκτικής κακοποίησης/απειλής, γεννούσε αυτομάτως τον φόβο, ο οποίος σε κάποιες περιπτώσεις είχε τα χαρακτηριστικά του τρόμου και συχνά συνοδευόταν από το σοκ της επίθεσης. Σε μια περίπτωση ο συνεντευξιαζόμενος ανέφερε ότι ο φόβος για την πιθανότητα μιας ομοφοβικής επίθεσης συνοδεύεται και από τον φόβο της απώλειας της ελευθερίας και του «εαυτού». Όπως αναφέρουν και οι Herek et al (1999), τα ομοφοβικά εγκλήματα επιτείνουν τον φόβο και τα αισθήματα μειονεξίας.

Δηλαδή εγώ εντάξει, ντύνομαι αρκετά κοντά στο κυρίαρχο, στερεοτυπικό πρότυπο, αλλά υπάρχουν άτομα τα οποία δε θέλουν να είναι έτσι, ωραία; Ακόμα και αυτό το θεμελιώδες δικαίωμα του να βάλεις κάτι που σ' αρέσει, να είσαι ο εαυτός σου, οπότε αυτό είναι μια πολύ μεγάλη απώλεια του εαυτού σου, του εγώ σου, έτσι; [...] Δε θα το 'κανα γιατί είναι υπαρκτός ο φόβος, τον έχω βιώσει. Όχι μόνο ο φόβος, ο κίνδυνος. (Π, ♂, G, 32)

Ένα άλλο σύννηθες συναίσθημα από την εμπειρία της ομοφοβίας ήταν ο θυμός που προκαλούσε στους/στις συνεντευξιαζόμενους/ες η προσπάθεια κάποιων συγγενών τους να ελέγξουν την αποκάλυψη της σεξουαλικότητάς τους σε άλλα μέλη της οικογένειας ή τα σχόλια και οι προκαταλήψεις των μελών της. Όπως αναφέρουν και οι Ritter & Temdrup ο τρόπος που χειρίζεται συνήθως η οικογένεια την αποκάλυψη της ΛΑΟΤ ταυτότητας ενός μέλους της κρατώντας την μυστική, προκαλεί θυμό στα ΛΟΑΤ άτομα (2002). Στο εργασιακό περιβάλλον τα ομοφοβικά σχόλια και η έκφραση ομοφοβικών αντιλήψεων από συναδέλφους/ισσες ήταν οι κύριες μορφές ομοφοβίας που προκαλούσε θυμό στους συνεντευξιαζόμενους/ες.

Άσε τι χρειάζεται να ακούω στο εργασιακό περιβάλλον περί θρησκείας και ομοφυλοφιλίας, εδώ στην δουλειά υπάρχει αρκετό από αυτό. [...] Νιώθω άβολα και πολλές φορές μου δημιουργεί θυμό και νεύρα. Πολλές φορές θέλω εκείνη την στιγμή να ξεκινήσω μια κόντρα, μια διαμάχη αλλά δεν το κάνω γιατί προσπαθώ να κρατήσω και την δουλειά που έχω. (Β, ♂, G, 37)

Σε κάποιες περιπτώσεις οι ερωτώμενοι/ες ανέφεραν έναν πιο γενικευμένο θυμό απέναντι στο σύστημα και τις θεσμικές διακρίσεις που αναπαράγονται και την κακοποίηση που προέρχεται από θεσμούς όπως η αστυνομία (πχ. ομοφοβική στάση αστυνομίας/ αυθαιρεσία). Η Γιάννου (2012α:174) αναφέρει ότι «η θεσμική ομοφοβία αναφέρεται

στους πολλούς τρόπους μέσα στους οποίους το κράτος, οι επιχειρήσεις και άλλοι οργανισμοί εφαρμόζουν πράξεις διάκρισης ενάντια στους ανθρώπους βασισμένοι στον σεξουαλικό προσανατολισμό». Έτσι, αυτή η μορφή διάκρισης προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα θυμού και φόβου.

Θυμωμένη με το σύστημα, με τους νόμους, με όλα. Δηλαδή να μην μπορείς να ζήσεις με τον άνθρωπό σου, όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι να μπορούν και εσύ ούτε καν να αιτηθείς, ούτε να προσπαθήσει και σε ποιον να απευθυνθείς; Σε ποιον να φωνάζεις; Τοίχος (Φ, ♀, L, 39)

Η θεσμική ομοφοβία και κακοποίηση, η κοινωνική ομοφοβία και η επικράτηση του ετεροφυλοφιλικού προνομίου στην κοινωνία δεν προκαλούσε μόνο θυμό αλλά και μια χρόνια θλίψη στους/στις συνεντευξιαζόμενους/ες. Η απόρριψη ή ο φόβος της απόρριψης από την οικογένεια, αλλά και το γεγονός ότι αγαπημένα πρόσωπα/ συγγενείς συντάσσονται με ομοφοβικές αντιλήψεις φάνηκε να προκαλεί μεγάλη θλίψη στις λεσβίες.

Ψυχική κακοποίηση στον εαυτό μου, πόνος, πολύς πόνος, πληγωτικό. Κατάθλιψη, νεύρα, εκνευρισμός. Γιατί εγώ να μην μπορώ, ας πούμε, να παίρνω απ' τη μάνα μου αυτό που παίρνουν οι φίλες μου οι straight; Μεγάλη θλίψη. (Ε, ♀, L, 30)

Παράλληλα, οι συνεντευξιαζόμενοι/ες περιγράφουν την θλίψη και το πλήγωμα που βιώνουν σε ομοφοβικά εργασιακά/ κοινωνικά περιβάλλοντα, στα οποία είναι υποχρεωμένοι/ες να είναι παρόντες/ουσες σε σχόλια και χλευασμό κατά των ΛΟΑΤ.

Θα ακουστούν διάφορα σχόλια και αστεϊάκια τα οποία είναι πραγματικά πολύ άσχημα να τα ακούς και να καταλαβαίνεις ότι γύρω σου το περιβάλλον είναι εχθρικό, οπότε είναι απίστευτα μεγάλο πλήγωμα να ακούς σχόλια τέτοιου περιεχομένου, είναι σαν να μιλάνε για σένα. (Β, ♂, G, 37)

Επίσης, οι εμπειρίες ομοφοβικής βίας και χλευασμού στον δημόσιο χώρο, φαίνεται να επηρεάζουν δυσμενώς τους γκέι, προκαλώντας το αίσθημα θλίψης, ενώ σε μια εκ των περιπτώσεων των λεσβιών το πλήγωμα προέρχεται από τη θεσμική ομοφοβία και την αποστέρηση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ξέρεις τι πλήγωμα είναι αυτό; συνεχώς να νιώθεις άνιση; Ανυπεράσπιστη; Να μην έχεις το δικαίωμα να ονειρευτείς; Είναι τραγικό... μεγάλη θλίψη.... ψάχνει να βρεις την ευτυχία και τελικά ό,τι χτίζεις γκρεμίζεται.. (Φ, ♀, L, 39)

Γενικότερα το βίωμα της «διπλής ζωής» προκαλούσε έντονη και χρόνια θλίψη στα άτομα. Και αυτό γιατί η διπλή ζωή συνήθως περιελάμβανε έτσι και αλλιώς την εμπειρία της μη ορατότητας, την απόκρυψη του γνήσιου εαυτού ή της πραγματικής φύσης μιας σχέσης

(Escoffier, 1998). Έτσι, οι λεσβίες αναφέρονται στο συναισθηματικό αντίκτυπο της απόκρυψης των συντροφικών τους σχέσεων.

Διπλή ζωή... άλλη ήμουν όταν ήταν το παιδί μπροστά και άλλη όταν ήμασταν μόνες μας.. με κούραζε αυτό εμένα και με πλήγωνε παρόλο που το είχα αποδεχθεί. (Λ, ♀, L, 36)

Επιπλέον, κάποιοι/ες συνεντευξιαζόμενοι/ες τόνισαν τη θλίψη και το πλήγωμα που προκύπτει από το γεγονός ότι σε ομοφοβικά- ετεροσεξιστικά περιβάλλοντα οι ΛΟΑΤ χρειάζεται συνεχώς να εκπαιδεύουν τους ανθρώπους του περιβάλλοντός τους για θέματα σε σχέση με τη σεξουαλικότητα/ ομοφυλοφιλία κλπ.

Η εκπαίδευση που κάνεις στους άλλους είναι πληγωτική ώρες ώρες, κουραστική, εξοντωτική αλλά είναι και ο μόνος τρόπος πολλές φορές να διασφαλίσεις ένα ασφαλές περιβάλλον. [...] να εξηγείς τα αυτονόητα, αυτό είναι το πιο τρελό [...]Κανένας ετεροφυλόφιλος δεν μπαίνει ποτέ από την γέννηση του μέχρι να πεθάνει στην διαδικασία να εξηγήσει σε κάποιο φίλο ή συγγενή ότι είναι φυσιολογικός ο τρόπος που ερωτεύεται. (Φ, ♀, L, 39)

Τέλος, οι γκέι περιγράφουν συναισθήματα ενοχών που προκαλούνται από την αίσθηση ότι η αποκάλυψη της σεξουαλικής τους ταυτότητας θα επηρεάσει την υγεία και την οικογενειακή ευημερία γενικότερα.

Η μεγάλη μου αδερφή μου είχε γεμίσει το μυαλό με ενοχές, αν το πεις στην μεσαία μας αδερφή, θα το μάθουν όλοι [στην επαρχιακή πόλη καταγωγής]. Αν το πεις στον μπαμπά θα πεθάνει και αν το πεις στην μαμά θα πάθει καρκίνο. (Ν, ♂, G, 28)

Παράγοντες που συμβάλλουν στο φαινόμενο της ομοφοβίας

Η πλειοψηφία των συνεντευξιαζόμενων υποστήριξε ότι ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες που εμποδίζει την άρση της ομοφοβίας, είναι η προσκόλληση σε συντηρητικές και παραδοσιακές ιδέες που περνάνε από γενιά σε γενιά. Αν και οι περισσότεροι/ες μίλησαν για την ελπίδα που υπάρχει στη νέα γενιά και το γεγονός ότι μπορούν να ξεπεράσουν παλιές προκαταλήψεις και στερεότυπα, όλοι/ες τόνισαν ότι η παράδοση στην ελληνική κοινωνία είναι ανθεκτική και δύσκολα ανατρέπεται από προοδευτικές ιδέες.

Σίγουρα υπάρχει μία εγγενής ομοφοβία στην κοινωνία μας, ακριβώς επειδή είναι μία συντηρητικά, πατριωτικά δομημένη κοινωνία. Έχουμε κολλήσει σε παλιές ιδέες και μυαλά και δυσκολευόμαστε να αποτινάξουμε όλο αυτό το

μίσος και την κακία που μας έχουν διαποτίσει.[...] Δεν μπορείς να λύσεις παλιά προβλήματα με παλιά μυαλά. (Π, ♂, G, 32)

Όπως αναφέρει και η Μόσχου (2017), η προσήλωση της ελληνικής κοινωνίας σε πατροπαράδοτες αξίες και σε προκαταλήψεις, είναι ανασταλτικοί παράγοντες για την αποδοχή της ομοφυλοφιλίας. Κάποιοι γκέι μάλιστα επεσήμαναν ότι η προσκόλληση στη παράδοση συνδέεται και με το γεγονός ότι υπάρχει μια γενικότερη τάση των ανθρώπων να νοιάζονται για την εικόνα τους στον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο (οι «άλλοι», η γειτονιά, ο κόσμος). Για όλους τους/τις συνεντευξιαζόμενους/ες η ομοφοβία έχει της ρίζες της στον σεξισμό/πατριαρχία και στον ετεροσεξισμό, όπως έχει θεμελιωθεί καλά και θεωρητικά (Herek, 1986 · Herek, 1990 · Pharr, 1997 · Pierson & Thomas, 2002· Fish, 2006). Οι συνεντευξιαζόμενοι/ες αναφέρθηκαν σε διάφορες όψεις του σεξισμού που δεσπίζουν στην ελληνική κοινωνία, όπως η υποτίμηση της θηλυκότητας σε σχέση με την αρρενωπότητα, η παρεπόμενη υποτίμηση των γυναικών στις κοινωνίες και η σύνδεση της σεξουαλικότητας με την αναπαραγωγική διαδικασία.

Η κοινωνία μας ακόμα και σήμερα βάζει την γυναίκα στην κατώτερη θέση. Οι άνδρες έχουν τα προνόμια, όχι ότι τα έχουν οι γκέι, αλλά σε μια κοινωνία που οι άνδρες έχουν περισσότερα προνόμια από τις γυναίκες, εννοείται και οι λεσβίες και οι γκέι, ειδικά όσοι δείχνουν θηλυπρεπείς την έχουν βάψει. Η λεσβία είναι γυναίκα και ο γκέι θέλει να μοιάζει με γυναίκα. (Γ, ♀, L, 33)

Όπως επιβεβαιώνει και η πρόεδρος της ΕΛΕΔΑΠ :

Η ελληνική κοινωνία είναι ομοφοβική διότι δίνει μια ιδιαίτερη αξία στα στοιχεία του μάτσο, της αρρενωπότητας, της αντρίας, της παλικαριάς. Γιατί αυτό στην Βουλή που είναι όλοι παντελονάτοι, υπάρχει μια αντρίλα διάχυτη. [...]οπότε είναι προφανές στην ελληνική κοινωνία, ότι δεν θα το ξεπεράσει και εύκολα. Ας μην το ξεπεράσει αλλά ας κάθεται στο σπίτι της.

Αντίστοιχα, όσον αφορά τις όψεις του ετεροσεξισμού που δεσπίζουν στην ελληνική κοινωνία, οι συνεντευξιαζόμενοι/ες αναφέρθηκαν στην υπόθεση της ετεροφυλοφιλίας - όλοι οι άνθρωποι είναι ή θα έπρεπε να είναι ετεροφυλόφιλοι - και στην κοινωνική νόρμα ότι μόνο η ετερόφυλη σεξουαλική σχέση και γάμος είναι φυσιολογικές εκφράσεις της ανθρωπίνης συμπεριφοράς.

Τα στερεότυπα του τι είναι άνδρας και τι γυναίκα είναι πολύ καλά εδραιωμένα στην ελληνική κοινωνία, κυρίως στην επαρχία, στα χωριά. Προορισμός του άντρα να παντρεύεται, να είναι ο δυνατός, ο “μάτσο” ενώ

προορισμός της γυναίκας να κάνει παιδί, οικογένεια, σπίτι, δούλα και κυρά
(X, ♂, G, 50)

Μάλιστα, κάποιοι/ες φάνηκε να υποστηρίζουν, αναφερόμενοι/ες και σε παραδείγματα άλλων χωρών, ότι όσο πιο δεσπόζουσα είναι η κυριαρχία του σεξισμού και ετεροσεξισμού σε μια κοινωνία τόσο πιο σκληρή είναι και η επιθετικότητα απέναντι στους ΛΟΑΤ.

Επειδή έχω πολλούς φίλους Αλβανούς... εντάξει έχουν ένα πολιτισμικό περιβάλλον ετεροσεξισμού, το οποίο είναι ακόμα πιο ακραίο ομοφοβικό και τρανσφοβικό από εδώ. Μου έχουν πει κάποιοι φίλοι μου ότι στις οικογένειές τους μεγάλωσαν με πρότυπα σε φάση, όσους περισσότερους πουστάρες σκοτώσεις και ξεφτιλίσεις στη ζωή σου, τόσο πιο άντρας είσαι. (Δ, ♂, G, 28)

Η πλειοψηφία των συνεντευξιαζόμενων επίσης αναφέρθηκε στον κυρίαρχο ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον καθορισμό των ηθικών κανόνων στην ελληνική κοινωνία και παρεπόμενα στην εγκαθίδρυση της ιδέας ότι η ομοφυλοφιλία είναι αμαρτία, «μη φυσιολογική» και ενάντια στα εθνικά και θρησκευτικά ήθη της Ελλάδας.

Οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα ότι οι γκέι είναι άρρωστοι, αμαρτωλοί... όλα αυτά που αισθάνονται οι ετερόφυλοι για μας... θεωρώ ότι όλα ξεκινάνε από την θρησκεία, από τις θρησκευτικές αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας.
(Ε, ♀, L, 30)

Όπως αναφέρει και ο Hatzopoulos (2010), ο κυρίαρχος ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας και η ομοφοβική της στάση είναι ένας καθοριστικός παράγοντας της αύξησης της ομοφοβίας στην Ελλάδα. Οι ερωτώμενοι/ες τόνισαν την τεράστια σημασία που έχει η αποσιώπηση των θεμάτων της σεξουαλικότητας μέσα στην οικογένεια, στο σχολείο και τα ΜΜΕ. Άλλωστε, όπως έχει σημειωθεί και σε άλλα σημεία αυτής της έρευνας, η μη ορατότητα και η κουλτούρα σιωπής γύρω από την ομοφυλοφιλία είναι οι δύο κατ' εξοχήν καταπιεστικοί τρόποι με τους οποίους οι ΛΟΑΤ και οι ανάγκες τους περιθωριοποιούνται, γίνονται θύματα διάκρισης και φοβούνται την αποκάλυψη του σεξουαλικού τους προσανατολισμού καταφεύγοντας σε αυτό που συχνά χαρακτηρίζουμε ως «ντουλάπα» (Mason, 2002 · Giannou, 2017).

Οι γονείς επηρεάζουν τα παιδιά τους, προσπαθούν να κατευθύνουν ως προς μια ταυτότητα, την ετεροφυλόφιλη, την οποία αυτοί έχουν θεωρήσει ως νόμο, την κοινωνικά αποδεκτή. Γιατί έτσι το έμαθαν από τους δικούς τους και ούτω καθεξής. (Μ, ♂, G, 34)

Οι συμμετέχοντες/ουσες δήλωσαν ότι η κοινωνική άγνοια, ως αποτέλεσμα της αποσιώπησης της ομοφυλοφιλίας και γενικότερα των θεμάτων της σεξουαλικότητας του ανθρώπου, συντηρεί την ομοφοβία στην ελληνική κοινωνία. Οι περισσότεροι/ες δηλαδή αναφέρθηκαν σε ένα γενικότερο έλλειμμα παιδείας που παρατηρείται όχι μόνο στο σχολείο αλλά σε καθοριστικούς φορείς κοινωνικοποίησης. Όπως αναφέρει και ο Hatzopoulos (2010) η απουσία σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης στο εκπαιδευτικό σύστημα είναι ένας καθοριστικός παράγοντας της αύξησης του φαινομένου της ομοφοβίας.

Πρόσφατα βέβαια άκουσα για την εβδομάδα των έμφυλων ταυτοτήτων στα σχολεία. Άκουσα για μεγάλες επιθέσεις, για απόκρυψη για το ότι ποτέ δόθηκε η άδεια για να γίνουν αυτές οι εκπαιδεύσεις. Φοβερά πράγματα, εκκλησία, γονείς ένας χαμός, καμία παιδεία μόνο φανατισμός. (Β, ♂, Γ, 37)

Μάλιστα, μια λεσβία αναφερόμενη συγκεκριμένα στους επαγγελματίες ψυχικής υγείας και τους κοινωνικούς επιστήμονες είπε ότι ακόμα και αυτοί χαρακτηρίζονται από άγνοια όσον αφορά τα θέματα σεξουαλικότητας, είναι οι ίδιοι ιδιαίτερα ομοφοβικοί και άρα ακατάλληλοι να παρέμβουν και βοηθήσουν στην άρση της κοινωνικής ομοφοβίας.

Οι ειδικοί της ψυχικής υγείας είναι και εξοχόν ομοφοβικοί και ντρέπονται πάρα πολύ οι ίδιοι για τους ΛΟΑΤ εξυπηρετούμενούς τους και κατ' επέκταση αυτοί οι άνθρωποι δεν έχουν καμία δυνατότητα να βοηθήσουν έναν άνθρωπο να νιώσει περηφάνια για τον εαυτό του ή το παίζουν φιλικόι αλλά στην ουσία δεν έχουν καμία εκτίμηση στους ΛΟΑΤ ανθρώπους, τους θεωρούν κατά βάθος άρρωστους, είτε γιατί δεν είχαν καλό attachment με την μαμά τους ή τον μπαμπά τους ή ο Φρόντ και όλα αυτά και το παίζουν ότι αποδέχονται τον πελάτη τους, αλλά στην ουσία αυτό είναι μια μούφα (Φ, ♀, Λ, 39)

Στην ιεράρχηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων που επιβάλλει η πλειοψηφία της κοινωνίας ορίζοντας τα δικαιώματα των μειονοτήτων ως δευτερεύουσας σημασίας, αναφέρθηκαν μερικοί συμμετέχοντες ως αρνητικό παράγοντα που συντηρεί και αναπαράγει την ομοφοβία. Μάλιστα κάποιοι/ες συμμετέχοντες/ουσες συσχέτισαν την οικονομική κρίση ως άλλοθι που χρησιμοποιεί η πολιτεία και η κοινωνία γενικότερα, για τη μη προώθηση της πλήρους ισονομίας μεταξύ ετεροφυλόφιλων και ΛΟΑΤ, στη βάση ότι υπάρχουν πιο επείγουσες ανάγκες στην κοινωνία.

Θα πούνε εδώ δεν έχουμε να φάμε θα διεκδικήσω την πολυτέλεια η οποία είναι εσύ να παντρεύεσαι; πρέπει να φας αγάπη μου.. ιεραρχούνται τα ανθρώπινα δικαιώματα και αυτό είναι ένα ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο τοποθετούνται μερικές καταστάσεις για να μπορέσουμε να καταλάβουμε, να

αντιληφθούμε καλύτερα τις κοινωνικές συνθήκες υπό το καθεστώς κρίσεων.

(Δ, ♂, G, 28)

Όπως υπογραμμίζουν αντίστοιχα η πρόεδρος της ΕΛΕΔΑΠ και η συντονίστρια του ΔΚΠΡΒ τα θεσμικά κενά του σύμφωνου συμβίωσης προκαλούν θεσμικές ανισότητες έναντι των ετερόφυλων. Η συντονίστρια του ΔΚΠΡΒ μάλιστα πιθανολογεί ότι η κωλυσιεργία της Πολιτείας σε αυτά τα ζητήματα οφείλεται και σε οικονομικούς παράγοντες αφού εάν αποδεχθεί τη γονεϊκότητα/τεκνοθεσία αυτό θα σημάνει ότι οι οικογένειες ομόφυλων ζευγαριών θα πρέπει να στηριχθούν και οικονομικά.

Ο νομοθέτης ασθμαίνοντας έρχεται να ρυθμίσει καταστάσεις που έχουν ήδη γίνει και έχουν παράξει αποτελέσματα και μάλιστα με έναν τρόπο τρελό, διότι τα έχει αφήσει αρρύθμιστα, αφήνεις διάφορα νομικά κενά [...] άρα έχεις αυτά τα παιδάκια που μεγαλώνουν σε αυτές τις οικογένειες και δεν μπορείς να τα προστατεύσεις.

Είναι θέμα ισότητας ο γάμος. Δύσκολο θέμα πρακτικά, αλλά αντικειμενικά συνιστά διάκριση το να μην μπορούν να παντρευτούν. Και τα παιδιά είναι μεγάλο ζήτημα. [...] Το οποίο βέβαια μπορεί να συνοδεύει και άλλα ζητήματα, οικονομικής φύσεως. Γιατί μετά η πολιτεία θα πρέπει όλα αυτά να τα στηρίζει και οικονομικά. Πρώτα θα πρέπει να τα στηρίζει σε επίπεδο πολιτικό, το οικονομικό και μετά θα πρέπει να επαναυπολογίσει.

Παρόλο που οι συμμετέχοντες/ουσες αναγνώρισαν ότι κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης έγιναν σημαντικά βήματα για τα ΛΟΑΤ δικαιώματα στη χώρα μας, η οικονομική κρίση συσχετίστηκε και με την αύξηση τόσο της ομοφοβίας όσο και της έλλειψης ελευθερίας έκφρασης. Συγκεκριμένα, αναφέρθηκαν στην αίσθηση χαλάρωσης και απαξίωσης αξιών σε περιόδους οικονομικής κρίσης και στην ανάγκη των ανθρώπων να αποδώσουν ευθύνες σε ευάλωτους πληθυσμούς, όπως πχ οι ΛΟΑΤ, οι μετανάστες/στριες κ.ά, για τα δεινά τους. Η οπισθοδρόμηση σε εθνικιστικές αξίες βρήκαν πρόσφορο έδαφος και εκφράστηκαν με την άνοδο της Χρυσής Αυγής, όπου και αποδίδεται η έξαρση της ομοφοβικής βίας την περίοδο της κρίσης.

Με την οικονομική κρίση και την άνοδο των ψηφοφόρων της Χρυσής Αυγής έχει οξυνθεί η ομοφοβία στην Ελλάδα, εντάζει σαν λαός πάντα ήμασταν ομοφοβικός, αλλά νομίζω ότι πλέον συμβαίνουν πολύ πιο εύκολα.[...] Η άνοδος της Χρυσής Αυγής σηματοδότησε μια περίοδο έξαρσης βίαιων επιθέσεων σε αδύναμους πληθυσμούς, όχι όπως σου είπα ότι δεν ήμασταν ομοφοβικός λαός, αλλά σίγουρα με την κρίση ο κόσμος θέλησε να βγάλει όλη του την κακία και κακομοιριά, και να εναποθέσει την ευθύνη της δικής

του μισέριας σε άλλους, εε σε αυτό η Χρυσή Αυγή ήταν το αποκούμπι και η φωνή ενός αμόρφωτου και φοβισμένου λαού και βεβαίως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έδωσαν τον χώρο να εκφραστούν και να διαδοθούν το μίσος, η βία, η αγανάκτηση. (N, ♂, G, 28)

Οι αντιλήψεις αυτές των συνεντευξιζόμενων ταιριάζουν και με την παρατήρηση του Πουλόπουλου (2014) ο οποίος συσχέτισε την οικονομική κρίση και την ανασφάλεια που έφερε στους ανθρώπους με την ανάδυση ακροδεξιών αντιλήψεων οι οποίες ενίσχυσαν τα φαινόμενα βίας σε βάρος ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και ως εκ τούτου έφεραν ρήξη της κοινωνικής συνοχής στην Ελλάδα. Η συντονίστρια του ΔΚΠΡΒ τονίζει την αναγκαιότητα ύπαρξης του Δικτύου το οποίο δημιουργήθηκε προκειμένου να καταγραφούν περιστατικά οργανωμένης βίας τα οποία και ήταν σε έξαρση λόγω ομάδων ακροδεξιάς που στοχοποιούσαν ευάλωτες ομάδες. Συγκεκριμένα αναφέρει:

Από την αρχή εντάξαμε, το 2011, το κίνητρο το ομοφοβικό και το τρανσφοβικό, τότε μας απασχολούσε πολύ η οργανωμένη βία, γιατί αυτή ήταν που κυρίως έφερε την έξαρση. [...]στα χρόνια της οικονομικής κρίσης είναι πιο εύκολο να εδραιώσεις αυτές τις ιδεολογίες ότι μια ομάδα είναι ο αποδιοπομπαίος τράγος, αυτός που ευθύνεται γιατί εσύ έχασες τη δουλειά σου ή γιατί έχασες την ποιότητα ζωής σου.[...]οι ιδεολογίες αυτές στοχοποιούν ανθρώπους με διαφορετικότητα και επιθυμούν ουσιαστικά να ενισχύσουν αυτά τα μοντέλα τα πιο ολοκληρωτικά [...]όταν στοχοποιείται μια ομάδα και υπάρχει έξαρση, σημαίνει ότι η κοινωνία αρχίζει και χάνει τις αντιστάσεις της.

Γενικότερα οι συμμετέχοντες/ουσες όρισαν την επιμονή των θεσμικών διακρίσεων σε συνδυασμό με την ομοφοβική γλώσσα και στάση των πολιτικών προσώπων που ασκούν θεσμικούς ρόλους, ως βασικούς παράγοντες που έχουν αρνητικό αντίκτυπο τόσο στην αναπαραγωγή της κοινωνικής ομοφοβίας όσο και στην ίδια την ποιότητα ζωής των ΛΟΑΤ, αφού τους στερεί θεμελιώδη δικαιώματα και τους εκθέτει στις διακρίσεις και τη βία της ομοφοβίας.

Οπότε, ο απλός κόσμος που είναι άσχετος και φοβισμένος από την ανέχεια και ψάχνει αποδιοπομπαίους τράγους, πώς να μην επηρεαστεί από όσα ακούγονται από τους πολιτικούς στην Βουλή, από όλη αυτή την γλώσσα του μίσους και τις ανοικτές λεκτικές επιθέσεις. Όταν με ένα τρόπο προσπαθεί ο πολιτικός να του αποδείξει πόσο νοιάζεται για την μισέρια του δίνοντας στεγνά ως υπαίτιους της δυστυχίας του ευάλωτους πληθυσμούς, βλέπε μετανάστες, γκέι κλπ. Ακόμα και τώρα που, εντάξει, η κρίση μας έχει γίνει

βίωμα, η δράση της Χρυσής Αυγής έχει σε κάποιο βαθμό καταλαγιάσει μετά τη δίκωξη, ωστόσο δεν έχουν σταματήσει οι ομοφοβικές συμπεριφορές και τέτοια περιστατικά. (Π, ♂, G, 32)

Αντίστοιχα, μια λεσβία εστιάζοντας στη γενικότερη καχυποψία και έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στους πολιτικούς που έχει η κοινωνία ιδιαίτερα στην περίοδο της κρίσης, υποστήριξε ότι ακόμα και όταν οι πολιτικοί μιλάνε με θετικό τρόπο για τα ΛΟΑΤ δικαιώματα αυτό δεν έχει ένα θετικό αντίκτυπο για τους ΛΟΑΤ.

Θεωρώ ότι όταν κάποιος πολιτικός μιλάει για αυτό τα θέματα είτε τα υπερασπίζεται είτε μιλάει προσωπικά ότι είναι γκέι, μόνο κακό κάνει στους γκέι, βρίσκουν επιπλέον πατήματα οι στρέψ για να κατηγορήσουν περισσότερο, το έχω ζήσει. (Σ, ♀, L, 40)

Συμπεράσματα

Η έρευνα εστιάζει στο φαινόμενο της ομοφοβίας στην ελληνική κοινωνία, ιδιαίτερα την εποχή της οικονομικής κρίσης. Τα ευρήματα ανέδειξαν ως κύριες αιτίες της ομοφοβίας την προσκόλληση της ελληνικής κοινωνίας στις παραδοσιακές, συντηρητικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις, σχετικά με την εικόνα και την έκφραση του φύλου, καθώς και τις όψεις του ετεροσεξισμού – ετεροκανονικότητας που μεσουραρούν, όπως η υπόθεση της ετεροφυλίας ή η πεποίθηση ότι οι ετερόφυλες σχέσεις είναι φυσιολογικές. Αντίστοιχα, διαφάνηκε να λειτουργούν ο σεξισμός και η πατριαρχία, καθώς στο κοινωνικό πλαίσιο όπου η «εξουσία» και τα προνόμια των ανδρών υπερισχύουν, επιφέρουν κοινωνικές ανισότητες και διακρίσεις τόσο στις γυναίκες, όσο και στα ΛΟΑΤ άτομα.

Η αποσιώπηση και η έλλειψη ορατότητας σε οικογενειακό, εργασιακό και κοινωνικό περιβάλλον, η κοινωνική άγνοια, όπως και η έλλειψη παιδείας, ακόμα και από ειδικούς ψυχικής υγείας, εντείνουν την ομοφοβική στάση της κοινωνίας. Η ομοφοβία επίσης υποστηρίζεται από τη συντηρητική στάση και τη ρητορική μίσους των πολιτικών, αλλά και από τις θεσμικές διακρίσεις, όπως οι ελλείψεις στο σύμφωνο συμβίωσης και η άρνηση της πολυετίας να αναγνωρίσει το δικαίωμα της τεκνοθεσίας, και τα δικαιώματα των παιδιών που γεννιούνται και μεγαλώνουν από ομόφυλα ζευγάρια, καθώς και η ατιμωρησία αυθαιρεσιών και βίας από θεσμικούς φορείς.

Κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, η παλινδρόμηση της κοινωνίας σε εθνικιστικές και χριστιανορθόδοξες αξίες, που εκφράστηκε με την άνοδο της Χρυσής Αυγής, είχαν ως παρεπόμενη την αύξηση των φαινομένων ομοφοβικής βίας και ρητορικής μίσους σε βάρος των ΛΟΑΤ. Η άνοδος της Χρυσής Αυγής σε συνδυασμό με

τον ομοφοβικό λόγο των εκπροσώπων της Εκκλησίας, καλλιέργησαν το έδαφος για την ακόμα πιο ανοιχτή έκφραση μίσους, οδηγώντας τα ΛΟΑΤ άτομα στην «ντουλάπα».

Η έρευνα αναδεικνύει τις πλείστες ομοφοβικές αντιδράσεις που προκύπτουν από την αποκάλυψη της σεξουαλικής ταυτότητας (“coming out”) στο στενό οικογενειακό και φιλικό/κοινωνικό περιβάλλον των ομοφυλόφιλων. Τέτοιες είναι η λεκτική και ψυχολογική βία, η περιθωριοποίηση και η απώλεια υποστηρικτικού περιβάλλοντος, προκαλώντας έντονο θυμό και θλίψη στα άτομα. Αντίστοιχα, στο δημόσιο χώρο η ομοφοβική βία και η ρητορική μίσους περιγράφηκαν ως κύριες επιπτώσεις της ομοφοβίας και καταγράφηκαν ως σωματική βία, λεκτική κακοποίηση, εκφοβισμός, ομοφοβικό bullying σε ελληνικά σχολεία, όπως και δημόσια διαπόμπευση και εξευτελισμός. Τα θύματα ομοφοβικής βίας περιγράφουν το σοκ και τον τρόπο που βιώνουν, ωστόσο δεν προβαίνουν σε καταγγελίες στην αστυνομία, καθώς συχνά δράστες τέτοιων επιθέσεων είναι μέλη σωμάτων ασφαλείας. Επίσης, η συνεχής έκθεσή τους σε ομοφοβικές αντιδράσεις, οδηγεί τα άτομα στην κανονικοποίηση της βίας που υφίστανται, προκειμένου να παραμένουν ψυχικά ανθεκτικά.

Οι επιθέσεις και η στοχοποίηση των μελών της ΛΟΑΤ κοινότητας από ακροδεξιούς κατά τη διεξαγωγή των Pride, αναδύθηκαν από γκέι ακτιβιστές ως τραυματικές εμπειρίες που έπληξαν τόσο τους ίδιους όσο και την κοινότητα στο σύνολό της, προκαλώντας φόβο και ανασφάλεια. Επίσης, ένας από τους συνεντευξιζόμενους τόνισε τις διακρίσεις που υφίσταται στο χώρο της υγείας λόγω του διπλού στίγματος της οροθετικότητας – ομοφυλοφιλίας, όπου η άρνηση κατάλληλης ιατρικής φροντίδας, καθώς και ο φόβος αποκάλυψης της ασθένειάς του είχαν επιπτώσεις στην ποιότητα της ζωής του.

Αντίστοιχα, η μη ορατότητα θεωρείται κυρίαρχος μηχανισμός καταπίεσης έναντι των ΛΟΑΤ και περιγράφεται ως αδυναμία διατήρησης γνήσιων οικογενειακών, φιλικών και συντροφικών σχέσεων, δυσκολία σύναψης ερωτικών σχέσεων. Η διατήρηση «διπλής» ζωής σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης, υπό την δαμόκλεια σπάθης εργασιακής επισφάλειας, αναγκάζει πολλές φορές τα ομόφυλα ζευγάρια να παραμένουν σε διαφορετικές πόλεις, δημιουργώντας τόσο γεωγραφικές, όσο και συναισθηματικές αποστάσεις. Επιπροσθέτως, η δυσκολία ανεύρεσης εργασίας και ο φόβος της απόλυσης γεννά στα άτομα μια επιπλέον αγωνία απόκρυψης της σεξουαλικής τους ταυτότητας σε ομοφοβικά εργασιακά περιβάλλοντα την περίοδο της κρίσης. Το γεγονός ότι οι ομοφυλόφιλοι/ες στερούνται του προνομίου της ελεύθερης και αυθόρμητης έκφρασης αγάπης στο δημόσιο/ιδιωτικό χώρο, το γεγονός ότι θεσμικές διακρίσεις και γενικότερα η ομοφοβία λειτουργεί διαλυτικά στις ανθρώπινες σχέσεις, φάνηκε να είναι οι κύριες ρίζες της χρόνιας θλίψης, αλλά και του θυμού των συνεντευξιζόμενων.

Προτάσεις για την Εξάλειψη των Διακρίσεων σε βάρος των ΛΟΑΤ

Στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης, με τη φτωχοποίηση των ελληνικών νοικοκυριών, τους υψηλούς δείκτες ανεργίας και απολύσεων, την ισοπεδωτική διάλυση και κατακερμάτιση του κράτους πρόνοιας, όπως επίσης, την όξυνση των ρατσιστικών/ομοφοβικών επιθέσεων σε ευάλωτες ομάδες, καθώς και την αύξηση των κοινωνικών/ψυχικών φαινομένων όπως χρήση ουσιών, ενδοοικογενειακή βία, αυτοκτονίες κ.ά., είναι επιτακτική η ανάγκη συσπείρωσης των ανθρώπων με σκοπό τη διεκδίκηση κεκτημένων, ευημερίας κ.α. Τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας παρατηρείται έντονα μια σταθερή αύξηση από πρωτοβουλίες που αναδύονται στην κοινωνία, διεκδικώντας ανθρώπινα δικαιώματα στο πλαίσιο αλληλεγγύης. Συγκεκριμένα, η άνθιση του ΛΟΑΤ ακτιβισμού με τους συνεχείς αγώνες και διεκδικήσεις για ορατότητα και ίσα δικαιώματα με τα ετερόφυλα άτομα βελτίωσαν αισθητά την ποιότητα της ζωής των ΛΟΑΤ. Ωστόσο, όπως αναδύθηκε και από τις αποκρίσεις των ερωτώμενων, η κοινωνική ομοφοβία, οι διακρίσεις και η ομοφοβική βία δεν έχουν εξαλειφθεί.

Η κριτική και αντι-καταπιεστική προσέγγιση, έχοντας ως κύριο σκοπό τη χειραφέτηση, ενδυνάμωση και την απελευθέρωση των ανθρώπων από την καταπίεση που υφίστανται, καλεί τους επαγγελματίες κοινωνικούς λειτουργούς να αντιληφθούν και να κατανοήσουν κριτικά τις διακρίσεις που υφίστανται ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως οι ΛΟΑΤ και να εφαρμόσουν στα πλαίσια/φορείς άσκησης της Κοινωνικής Εργασίας, πρακτικές αντι-καταπιεστικού χαρακτήρα (Rogers, 2012). Οι κοινωνικοί λειτουργοί οφείλουν να είναι ευαισθητοποιημένοι στις κοινωνικές αδικίες βάσει σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου και να αντιμάχονται την κοινωνική ομοφοβία, τη βία και τη ρητορική μίσους. Επίσης, θα πρέπει να διατηρούν ένα φιλικό περιβάλλον αποδοχής στους ΛΟΑΤ και να εξασφαλίζουν την ίση μεταχείριση και πρόσβαση στις παροχές υπηρεσιών, σεβόμενοι την διαφορετικότητα. Η συμμετοχή σε ΛΟΑΤ οργανώσεις θα ενισχύσει τη ΛΟΑΤ κοινότητα, ενώ παράλληλα η ανάπτυξη δημιουργίας συμμαχιών με υποστηρικτικά στους ΛΟΑΤ συστήματα θα συμβάλλει στην προάσπιση και διεκδίκηση των ΛΟΑΤ δικαιωμάτων.

Είναι επιτακτική ανάγκη της εποχής, οι κοινωνικοί λειτουργοί να αναπτύξουν δεσμούς με την κοινωνία στο σύνολό της, μεταφέροντας μέσω εκπαίδευσης τη τεχνογνωσία τους στους ανθρώπους, έχοντας ως κεντρικό γνώμονα τη συνειδητοποίηση των τρόπων που οι κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συνθήκες ενισχύουν το φαινόμενο της ομοφοβίας. Η αφύπνιση και η κριτική συνειδητοποίηση της κοινωνίας, όπως την αναφέρει ο παιδαγωγός Βραζιλιάνος Paulo Freire (1993), θα συντελέσουν στην άρση κάθε μορφής διάκρισης και θα ενισχύσουν την ορατότητα των ΛΟΑΤ.

Βιβλιογραφία

- ADL (2014). Definitions related to sexual orientation and gender identity. Διαθέσιμο στο: <http://www.adl.org/assets/pdf/education-outreach/definitions-related-to-sexual-orientation-and-gender-identity.pdf> (πρόσβαση 03/04/2017).
- Amnesty International (2012). Αστυνομική βία στην Ελλάδα: Όχι μόνο «μεμονωμένα» περιστατικά.
Διαθέσιμο στο: https://www.amnesty.gr/wp-content/uploads/2012/07/Police-Violence-in-Greece_REPORT.pdf (πρόσβαση 24/06/2017).
- Amnesty International (2014). Κράτος εν κράτει: Κουλτούρα κακομεταχείρισης και αιμωρησίας στην Ελληνική Αστυνομία.
Διαθέσιμο στο: https://www.amnesty.gr/sites/default/files/pdf/2014-0403-a-law-into-themselves_report.pdf (πρόσβαση 24/06/2017).
- Αντωνόπουλος, Θ. (2017, 5 Μαΐου). Ρητορική μίσους και ρατσιστικός λόγος στην Ελλάδα: ένα μικρό χρονικό. *Lifo*. Διαθέσιμο στο: http://www.lifo.gr/articles/casus_belli/1433166 (πρόσβαση 17/05/2017).
- Αντωνοπούλου, Χ. (2000). *Ανθρώπινη Σεξουαλικότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Ατραπός.
- Browne, K., Bakshil, L. & Lim, J. (2011). It's something you just have to ignore: understanding and addressing contemporary lesbian, gay, bisexual and trans safety beyond hate crime paradigms. *Journal of Social Policy, Vol 40* (Issue 4), pp.739-756.
- Cass, V. C. (1979). Homosexuality identity formation: A theoretical model. *Journal of Homosexuality, Vol 4* (No 3), pp.219-235.
- Cho, J. & Trent, A. (2006). Validity in qualitative research revisited. *Qualitative Research, Vol 6* (No 3), pp.319-340.
- Γιάννου, Δ. (2010). Αναζητώντας την ηθική ταυτότητα της Κοινωνικής Εργασίας: Κριτική ανάλυση της διεργασίας δεοντολογικών αποφάσεων των Κοινωνικών Λειτουργών στα Δημόσια Νοσοκομεία της Ελλάδας. *Κοινωνική Εργασία, 97*, σελ.7- 29.
- Γιάννου, Δ. (2012α). Ένα πλαίσιο δράσης για την καταπολέμηση των διακρίσεων βάσει σεξουαλικού προσανατολισμού και έκφρασης φύλου. Στο Β. Ιωακειμίδης (Επιμ.), *Κοινωνική Εργασία για την Κοινωνική Δικαιοσύνη – Ριζοσπαστική και Κριτική Θεωρία, Πρακτική, Παραδείγματα* (σελ. 171-190). Αθήνα: Ίων.
- Γιάννου, Δ. (2012 β). Μια εισαγωγή στην Κριτική Κοινωνική Εργασία. *Τετράδια Ψυχιατρικής, 119*, σελ.20-26.
- Clarke, V., Ellis, J. S., Peel, E. & Riggs, W. D. (2010). *Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Queer Psychology: An Introduction*. New York: Cambridge University Press.

- Croteau, J. M. (1996). Research on the work experience of lesbian, gay, and bisexual people: An integrative review of methodology and findings. *Journal of Vocational Behavior*, Vol 48 (Issue 2), pp.195–209.
- ΕΛΣΤΑΤ - Ελληνική Στατιστική Αρχή. (2017). Δελτίο Τύπου. Έρευνα Εργατικού Δυναμικού Φεβρουάριος 2017. Διαθέσιμο στο:
<http://www.statistics.gr/documents/20181/6cca8889-fb90-4a10-926a-bff675fab1d5>
 (πρόσβαση 30/05/2017).
- Escoffier, J. (1998). *American Homo: Community and Perversity*. London: University of California Press.
- FIDH-International Federation for Human Rights & ΕλεΔΑ- Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. (2014). *Υποβαθμίζοντας τα Δικαιώματα: Το κόστος λιτότητας στην Ελλάδα*. (Α. Γαβριήλ, Μετάφ.). Διαθέσιμο στο:
https://www.fidh.org/IMG/pdf/report_greece_human_rights_in_greek.pdf (πρόσβαση 20/05/2017).
- Fish, J. (2006). *Heterosexism in Health and Social Care*. New York: Palgrave Macmillan.
- Freire, P. (1993). *Pedagogy of the Oppressed*. London: Penguin.
- Giannou, D. (2017). “*Normalized Absence, Pathologised Presence*” *Understanding the Health Inequalities of LGBT People in Greece*. PhD. Durham University, England.
- Haig, B. D. (1999). Feminist Research Methodology. In J. P. Keeves & G. Lakomski (eds), *Issues in Educational Research* (pp. 222 - 231). Oxford: Elsevier Science Ltd.
- Hatzopoulos, V. (2010). *Legal Study on Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity*. Center for European Constitution Law. Thematic Study, Greece.
- Herek, G. M. (1986). On heterosexual masculinity. Some psychical consequences of the social construction of gender and sexuality. *American Behavioral Scientist*, Vol 29 (No 5), pp.563-577.
- Herek, G. M. (1990). The context of anti-gay violence: Notes on cultural and psychological heterosexism. *Journal of Interpersonal Violence*, Vol 5 (No 3), pp.316-333.
- Herek, G. M. (1991). Stigma, prejudice and violence against lesbians and gay men. In J. C. Gonsiorek & J.D. Weinrich (eds), *Homosexuality: Research Implications for Public Policy* (pp.60-80). Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Herek, G. M., Gillis, J. R. & Cogan, J. C. (1999). Psychological sequelae of hate-crime victimization among lesbian, gay and bisexual adults. *Journal of Consulting and Clinic Psychology*, Vol 67 (No 6), pp.945-951.
- Ifanti, A. A., Argyriou, A. A., Kalofonou, F. H. & Kalofonos, H. P. (2013). Financial crisis and austerity measures in Greece: Their impact on health promotion policies and public health care. *Health Policy*, Vol 113 (Issues 1-2), pp.8-12.

- Ίσαρη, Φ. & Πούρκος, Μ. (2015). *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας: Εφαρμογές στην Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση*. Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα. Διαθέσιμο στο: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/5826> (πρόσβαση 05/09/2017).
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Καλλινικάκη, Θ. (2010). Η έρευνα στην Κοινωνική Εργασία. Στο Θ. Καλλινικάκη (Επιμ.), *Ποιοτικές Μέθοδοι στην Έρευνα της Κοινωνικής Εργασίας* (σελ. 23-82). Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Κανδυλάκη, Α. (2010). Η ποιοτική έρευνα σε «ευαίσθητα ζητήματα» στο πεδίο της Κοινωνικής Εργασίας. Στο Θ. Καλλινικάκη (Επιμ.), *Ποιοτικές Μέθοδοι στην Έρευνα της Κοινωνικής Εργασίας* (σελ. 83-98). Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Kondilis, E., Giannakopoulos, S., Gavala, M., Ierodiakonou, I., Waitzkin, H. & Benos, A. 2013. Economic crisis, restrictive policies, and the population's health and health care: The Greek Case. *American Journal of Public Health, Vol 103* (No 6), pp.973-979.
- Mallory, C., Hasenbush, A. & Sears, B. (2015). *Discrimination and Harassment by Law Enforcement Officers in the LGBT Community*. University of California: Williams Institute.
- Martin, A., Kelly, A., Turquet, L. & Ross, S. (2009). *Hate crimes: The rise of "corrective" rape in South Africa*. London: Action Aid. Διαθέσιμο στο: https://www.actionaid.org.uk/sites/default/files/publications/hate_crimes_the_rise_of_corrective_rape_in_south_africa_september_2009.pdf (πρόσβαση 23/06/2017).
- Marzullo, A.M. & Libman, J. A. (2009). *Research Overview: Hate Crimes and Violence against Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender people*. Washington: HRC Foundation. Διαθέσιμο στο: https://assets.hrc.org/files/assets/resources/Hatecrimesandviolenceagainstlgbtpeople_2009.pdf?_ga=2.104077888.1539024293.1504732729-571672146.1504732729 (πρόσβαση 25/08/2017).
- Mason, G. (2002). *The Spectacle of Violence, Homophobia, Gender and Knowledge*. London and New York: Routledge.
- Mason, J. (2003). *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας*. (Ε. Δημητριάδου, Μετάφ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μάτσα, Κ. (2007). Εξουσία, τραύμα και κατάχρηση ουσιών. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 99,σελ.181-187.
- Μόσχου, Α. (2017, 2 Ιανουαρίου). Ελληνική κοινωνία και ομοφυλοφιλία: σε ποιο βαθμό την αποδέχεται. FraPress. Διαθέσιμο στο: <https://frapress.gr/2017/01/elliniki-kinonia-ke-omofilofilia-se-pio-vathmo-tin-apodechete/> (πρόσβαση 20/06/2017).

- Meyer, H. I. (1995). Minority stress and mental health in gay men. *Journal of Health and Social Behavior*, Vol 36, pp.38-56.
- Μπαλούρδος, Δ. (2011). Επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια και στον οικονομικό αποκλεισμό: Αρχικές μετρήσεις και προσαρμοστικές πολιτικές. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (Τεύχος 134-135 Α'-Β'), σελ.165-192.
- Παπαταξιάρχης, Ε. & Παραδέλλης, Θ. (1992). *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης.
- Πουλόπουλος, Χ. (2014). *Κρίση, Φόβος και Διάρρηξη της Κοινωνικής Συνοχής*, Αθήνα: Τόπος.
- Pharr, S. (1997). *Homophobia: a Weapon of Sexism*. California: Chardon Press.
- Pierson, J. & Thomas, M. (2002). *Dictionary of Social Work*. Glasgow: Collins.
- Ritter, Y. K. & Terndrup, I. A. (2002). *Handbook of Affirmative Psychotherapy with Lesbians and Gay Men*. NY: Guilford Press.
- Robson, C. (2007). *Η Έρευνα του Πραγματικού Κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές* (1η έκδ.). (Β. Νταλάκου & Κ. Βασιλικού, Μετάφ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Rogers, J. (2012). Anti-oppression Social Work Research: Reflections on power in the creation of knowledge. *Social Work Education. The International Journal*, Vol 31 (Issue 7), pp.866-879.
- Strier, R. (2006). Anti-Oppression Research in Social Work: A preliminary definition. *British Journal of Social Work*, pp.1-15.
- Takacs, J. (2006). *Social Exclusion of young lesbian, gay, bisexual and transgender (LGBT) people in Europe*. Brussels: ILGA-Europe and IGLYO. Διαθέσιμο στο: <https://www.salto-youth.net/downloads/4-17-948/ReportSocialExclusionIGLYOilga.pdf> (πρόσβαση 25/08/2017).
- Todosijevic, J, Rothblum, E. D., Solomon, S.E. (2005). Relationship satisfaction, affectivity, and gay-specific stressors in same-sex couples joined in civil unions. *Psychology of Women Quarterly*, Vol 29, pp.158-166.
- Weinberg, G. (1972). *Society and the Healthy Homosexual*. New York: St Martin's Press.